

15. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л.Теньер ; [ пер. с фр. М. Богуславского и др.] ; редкол.: Г. В. Степанов (пред.) и др. ; вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.
16. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Я. Г. Тестелец. – М. : РГГУ, 2001. – 798 с.
17. Engel U. Deutsche Grammatik / U. Engel. – 3 korrigierte Aufl. – Heidelberg : J. Groos Verl, 1996. – 888 s.
18. Eroms H. W. Syntax der deutschen Sprache / H.-W. Eroms. – Berlin ; New York : de Gruyter, 2000. – 505 S.
19. Heringer H. J. Deutsche Syntax deperentiell / H. J. Heringer. – Tübingen : Stauffenburg-Verl, 1996. – 292 S.
20. Melchuk I. A. Dependency Syntax : Theory and Practice / I. A. Melchuk.– Albany, N.Y. : The SUNY Press, 1988. – 428 p.

УДК 811.161.2' 367.332

*Олександр Межов*

## СПЕЦИФІКА АДРЕСАТНО-СУБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснено системне дослідження складних адресатно-суб'єктних мінімальних синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови на матеріалі художніх текстів у зв'язку із семантичними й валентними типами предикатів. Описано їхні семантичні, морфологічні та формально-синтаксичні варіанти, лексичне наповнення в семантично неелементарних простих реченнях. Визначено специфіку ускладнення адресатної семантики суб'єктними значеннями.

**Ключові слова:** мінімальна синтаксична одиниця, синтаксема, адресат, суб'єкт, вокатив, предикат, елементарне просте речення.

**Межов А. Специфика адресатно-субъектной синтаксемы в современном украинском языке.** В статье проведено системное исследование сложных адресатно-субъектных минимальных синтаксических единиц современного украинского литературного языка на материале художественных текстов в связи с семантическими и валентными типами предикатов. Описаны их семантические, морфологические и формально-синтаксические варианты, лексическое наполнение в семантически неэлементарных простых предложениях. Определена специфика осложнения адресатной семантики субъектными значениями.

**Ключевые слова:** минимальная синтаксическая единица, синтаксема, адресат, субъект, вокатив, предикат, элементарное простое предложение.

**Mezhov A. Features Addressee-subject Sintaxema in Modern Ukrainian.** In the article system research of complex addressee-subject minimal syntactic units

of modern literary Ukrainian is conducted on material of artistic texts in connection with the semantic and valency types of predicates. Their semantic, morphological and formal-syntactic variants are described, lexical filling in semantic unelementary simple sentences. The specific of complication of addressee semantics is definite by the subject meaning.

**Key words:** minimal syntactic unit, syntaxema, addressee, subject, vocativ, predicate, elementary simple sentence.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Питання про конститутивну одиницю синтаксису – першоелемент реченнєвих структур – одне з ключових у синтаксичній науці, відповідь на яке уможливить побудову адекватної, послідовної й викінченої синтаксичної теорії. Дослідження останніх десятиліть дали достатньо підстав уважати синтаксему мінімальною конститутивною одиницею синтаксису. Поєднуючи в собі категорійно-семантичну, морфологічну й функціонально-синтаксичну характеристики, вона вступає з іншими синтаксичними одиницями у відношення частина / ціле. У сучасному українському мовознавстві дослідники синтаксичної семантики вивчають речення з опорою на поняття семантико-синтаксичної структури, змістових відношень, валентності як міжрівневої категорії, елементарності та ускладненості, предикатних і субстанційних синтаксем. Семантично елементарне просте речення складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанціальних) синтаксем. Семантично ускладнені прості речення, крім субстанціальних синтаксем, містять вторинні предикатні та складні синтаксеми. Виділення мінімальних й елементарних одиниць і встановлення їхніх відносин із неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії. У цьому плані недостатньо вивчено механізм творення складних адресатно-суб'єктних мінімальних синтаксичних одиниць, спроби аналізу яких знаходимо в працях І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, І. К. Кучеренка, М. В. Мірченка, М. Я. Плющ, М. С. Скаба, І. І. Слинька та ін. Складні адресатно-суб'єктні компоненти є специфікою української мови, формують значну кількість ускладнених простих речень, тому без усебічного їх дослідження не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

**Мета** дослідження – здійснити докладний опис адресатно-суб'єктних мінімальних синтаксичних одиниць в ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови. Це зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: 1) схарактеризувати семантичні функції адресатно-суб'єктних синтаксем, їхнє лексичного наповнення; 2) установити особливості деривації адресатно-суб'єктних синтаксем; 3) проаналізувати засоби морфологічного вираження, формально-синтаксичні та комунікативні позиції адресатно-суб'єктних синтаксем у реченнєвій структурі; 4) з'ясувати закономірності ускладнення адресатних значень суб'єктною семантикою.

**Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження.** Адресатно-суб'єктна семантика репрезентована в сучасній українській мові вокативною мінімальною синтаксичною одиницею в кличному відмінку при дієслівних предикатах наказового способу. Ця синтаксема сформувалася в результаті об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в ускладнене просте. Суб'єктом і предикатом першої конструкції виступають, відповідно, мовець та його вольова дія на об'єкт, тобто співрозмовника, адресата мовлення, а суб'єктом і предикатом другої конструкції – співрозмовник та його потенційна дія (із можливим об'єктом, адресатом, знаряддям дії тощо залежно від потенціалу семантико-синтаксичної валентності предиката). Наприклад, у семантико-синтаксичній структурі речення *Мамо, заспівай коліскову* виділяємо такі компоненти: *Дитина* (суб'єкт дії, мовець) + *попрохала* (дія суб'єкта-мовця) + *маму* (адресат дії, співрозмовник) + *мама* (суб'єкт потенційної дії, співрозмовник) + *заспіває* (потенційна й бажана для мовця дія співрозмовника) + *коліскову* (об'єкт дії). Специфікою кличного відмінка при предикаті в імперативній формі є те, що він виступає конденсатом згорнутого речення та, приєднуючись до базового речення, вихідну адресатну семантику доповнює семантикою потенційного суб'єкта дії. Функція адресата – потенційного суб'єкта дії формується з елементарних відмінкових значень, одне з яких (суб'єктне) модифікується в значення потенційного суб'єкта. Кличний відмінок стосується, передусім, адресата-співрозмовника, якого суб'єкт-мовець спонукає до виконання дії, у якій адресат дії стає потенційним суб'єктом. Отже, у формі кличного відмінка конденсовано виражено складну структуру: мовця та його інтенцію, спонукання до дії (суб'єкт і предикат) і

співрозмовника (адресата вихідної моделі) й потенційну його дію з можливими валентними партнерами, напр.: *Спи, моя пташко, то вітер завив* (О. Олесь); *Розкажи, тополе, не ховай од всіх, Чому слабне вітер в кучерях твоїх?* (В. Сосюра); *Не заливай, батьку, примерклого ока гіркими сльозами...* (П. Куліш). На відмінкову адресатно-суб'єктну семантику кличного нашаровується невідмінкове емотивне значення. Для адресатно-суб'єктної синтаксеми характерне обмежене лексичне наповнення, що звичайно охоплює назви осіб. Поширення на інші назви зумовлюється явищами персоніфікації, а отже будується на основі типового лексичного наповнення кличного відмінка, напр.: *Одійдіте, недруги лукаві, Друзі, зачекайте на путі...* (В. Симоненко); *Лети, мій лист, за море, наче птиця!* (П. Воронько) *Розкажіте, роси, ніби перли чисті, Чому вас роняють трави урочисті?* (В. Симоненко); *Понеси мене на крилах, радосте моя!* (В. Симоненко).

Отже, вокатив є наслідком злиття в ньому функцій двох вихідних іменникових синтаксем – адресатної та суб'єктної. Кличний із дієсловами наказового способу наділений семантико-синтаксичними ознаками субстанційності (ускладненої), пасивності – потенційної активності, фінальної спрямованості – вихідної потенційної спрямованості, супровідної емотивності й формально-синтаксичною ознакою центральності [1, 138].

Адресатно-суб'єктна семантико-синтаксична функція кличного корелює з його первинною формально-синтаксичною функцією підмета, напр.: *О злови мене, злови, коханий, Я так хочу біля тебе бути!*(О. Теліга); ... *Соню, сходи до неї [до Марфи] і скажи, що я послав їй ... три зозулі з поклоном ...* (Г. Тютюнник); *Являйся, зіронько, мені хоч в сні* (І. Франко); *Розвійтєся з вітром, листочки зів'ялі, розвійтєсь, як тихе зітхання!* (І. Франко); *Дозволь мені, мій вечоровий світе, упасти зерном в рідній стороні* (В. Стус); *Заграй мені, коханий, у сопілку, нехай вона все лихо зачарує* (Леся Українка). *Благослови, Господь, державний Київ ...* (І. Кочерга). У двоскладних конструкціях кличний поєднується предикативним зв'язком (його формою – взаємозалежна координація) з присудком. Поєднання кличного відмінка у функції підмета й форм наказового способу дієслова у функції присудка становить особливий різновид координації. «У спонукальних реченнях, – зауважує І. Р. Вихованець, – у кличного відмінка наявні ті самі ознаки (двобічний зв'язок із присудком, наявність типових для предикативного зв'язку елементів

форми координації), що й у називного відмінка» [3, 218]. Зазначимо, що кличний відмінок традиційно розглядають як синтаксично ізольований від речення компонент [9, 225], якому властива функція адресата мовлення. У дослідженнях вітчизняних лінгвістів кличний усе частіше кваліфікують як відмінок з основною для нього підметовою функцією [1, 140; 5, 142–156]. Услід за І. Р. Вихованцем ми розглядаємо підметовий кличний лише при імперативах [2, 188].

Кличний відмінок як виразник семантико-синтаксичної функції адресата – потенційного суб'єкта дії – функціонує і в односкладних реченнях, які українські граматисти називають по-різному: вокативними односкладними [3, 100], кличними комунікатами [8, 295–296], звертаннями-реченнями, еквівалентами речень [4, 259–271]. Напр.: *Дідусю! Лісовий! Біда! Рятуйте!* Лукаш: *Мавко! Ти з мене душу виймеш!* (Леся Українка); *Марто!* – *загрозливо озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулася убік* (М. Стельмах). Складна вокативна синтаксема виступає конденсатом суб'єктно-предикатно-адресатної структури, характеризується певною синтаксичною автономністю й найбільшою мірою з-поміж усіх відмінків супроводжується інтонацією, а з формально-граматичного погляду являє собою головний член односкладного вокативного речення.

Поряд із первинними функціями кличного (семантико-синтаксичною функцією адресата вольової дії – потенційного суб'єкта дії та формально-синтаксичною функцією підмета) І. Р. Вихованець виділяє ще такі його різновиди у вторинних функціях залежно від різних типів конструкцій: семантично складний кличний акцентованого адресата й відповідно нейтралізованого суб'єкта; кличний ідентифікуючий полісемантичний, що дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію граматично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи [1, 140–143]. У реченнях *О краю мій, моїх ясних привітів Не діставав від мене жодний ворог* (О. Теліга); *Моя любове! Я перед тобою* (Л. Костенко); *Товаришу генерал, перша машина влетіла на міст!* (О. Гончар); *Сашо, рідний, втомилось серце без щастя, втомилось бути стисненим смутком* (О. Довженко) кличний указує тільки на те, кому адресоване висловлення, виступаючи компонентом із семантично знебарвленою супровідною функцією потенційного суб'єкта дії. У семантико-синтаксичному плані тут вокатив виконує функцію акцентування й називання адресата як такого, до якого звертається мовець і який не «діє», тобто відповідно до нейтралізованого суб'єкта дії. У

конструкціях *Красиві гори ви, Альпи!* (О. Гончар); *Весно красна! Любі мрії! Сни мої щасливі! Я люблю вас* (Леся Українка); *Як добре те, що смерті не боюсь я І не питаю, чи тяжкий мій хрест, Що перед вами, судді, не клонюся В передчутті недовідомих верств* (В. Стус); *Ти наше диво калинове, / кохана українська мово!* (Д. Білоус); *Ти, краю мій, мене впізнаєш?* (В. Стус); *Я вас люблю великою любов'ю, моя старенька мамо, тату мій* (Д. Павличко) кличний семантично дублює займенникові іменники другої особи й виконує тотожну їм семантико-синтаксичну функцію. Дослідники синтаксису української й російської мов часто не розчленовують кличний відмінок (або звертання в російській мові, у якій звичайно не виділяють кличний відмінок) на низку різновидів або вважають один із його різновидів репрезентантом усієї грами [5, 142–156], напівпідметовим [7, 3–11] або подвійним: напівпідметовим і напівзвертанням [6, 30].

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Отже, з усіх аналізованих різновидів найбільш яскраво складну семантику репрезентує кличний в імперативних конструкціях. Така вокативна синтаксема належить до мінімальних одиниць неелементарного (складного) із семантико-синтаксичного погляду типу, сформованих унаслідок об'єднання елементарних синтаксем: адресатної та суб'єктної. Перспективними в цьому напрямі є дослідження процесів ускладнення інших субстанційних і предикатних значень.

#### *Список використаної літератури*

1. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 232 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення : просте речення, еквіваленти речення / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 284 с.
5. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: морфологія : в 2 ч. / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961–1964. – Ч. 2. – 1964. – 159 с.
6. Ключов Г. Н. О разработке проблематики обращения / Г. Н. Ключов // Русский язык. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1981. – С. 5–36.
7. Слинко І. І. Другорядні чи поширюючі члени речення? / І. І. Слинко // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 3–11.

8. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання : [навч. посіб.] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

### *Джерела ілюстративного матеріалу*

1. Воронько П. Повінь : вибр. твори / Платон Воронько. – К. : Криниця, 2004. – 608 с.
2. Гончар О. Твори : в 12 т. Т.1 : Прапороносці. Поезії. Коментарі / Олесь Гончар – К. : Наук. думка, 2001. – 573 с.
3. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
4. Кочерга І. Вибрані твори / Іван Кочерга. – К. : Сакцент-плюс, 2005. – 480 с.
5. Куліш П. Твори : в 2 т. Т. 1 : Прозові твори; поетичні твори; переспіви та переклади / Пантелеймон Куліш. – К. : Наук. думка, 1998. – 750 с.
6. Павличко Д. В. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1 : Вірші; поеми / Д. В. Павличко. – К. : Укр. енцикл., 2008. – 608 с.
7. Симоненко В. Твори : в 2 т. Т. 1 : Поезії; проза / Василь Симоненко. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – 423 с.
8. Сосюра В. Вибрані твори : в 2 т. Т. 1 : Поетичні твори / Володимир Сосюра. – К. : Наук. думка, 2000. – 645 с.
9. Стельмах М. Вибрані твори : у 2 т. Т. 1 : Чотири броди / Михайло Стельмах. – К. : Укр. письменник, 2003. – 594 с.
10. Стус В. Палімпсест : вибране / Василь Стус. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
11. Теліга О. Вибрані твори / Олена Теліга. – К. : Смолоскип, 2008. – 534 с.
12. Тютюнник Г. Облога : вибр. твори / Григорій Тютюнник. – К. : Університет. вид-во «Пульсари», 2005. – 832 с.
13. Українка Леся. Поезії. Поеми / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1989. – 501 с.
14. Українка Леся. Драматичні твори / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1989. – 761 с.
15. Франко І. Вибрані твори / Іван Франко. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2006. – 1079 с.

УДК 811.161.2 '367.5

*Ірина Мельник*

## **ВАЛЕНТНІСТЬ ВІДЧИСЛІВНИКОВИХ ДІЄСЛІВНИХ СИНТАКСИЧНИХ ТРАНСПОЗИТИВ**

У статті з'ясовано специфіку відчислівникової синтаксичної вербалізації; охарактеризовано валентний потенціал відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитивів відповідно до їхніх семантичних особливостей; дифе-